

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia XIV (2016)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.14.21

Ewa Fogelzang-Adler

Działalność programowa Stronnictwa Demokratycznego w latach 1940–1944: deklaracje ideowe, programy, broszury konspiracyjne

Stronnictwo Demokratyczne, które przyjęło w czasie drugiej wojny światowej kryptonim „Prostokąt”, oraz powstałe w lipcu 1943 roku – w wyniku rozłamu – Stronnictwo Polskiej Demokracji, rozwinęły zróżnicowaną działalność programową¹. Można

¹ Nie stanowiła ona zbyt często obiektu badań naukowych. Mniej okazjonalnie, choć także nie w sposób pełny, podejmowano problematykę związaną z tytułami prasowymi wydawanymi w latach drugiej wojny światowej przez oba nurty Stronnictwa Demokratycznego oraz Ruch Młodej Demokracji. Jedynie w kilkunastu przypadkach deklaracje ideowe, programy, konspiracyjne druki zwarte, zainteresowały badaczy dziejów Stronnictwa Demokratycznego, myśli politycznej, partii politycznych okresu drugiej wojny światowej oraz historyków prasy m.in. Władysława Chojnackiego, Jerzego Jarowieckiego, Jerzego Cichońskiego, Stanisława Dzieciołowskiego, Kazimierza Przybysza, Henryka Wosińskiego, Waldemara Żebrowskiego, Ewę Fogelzang-Adler. Zob. W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1970; W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, przygotowali do druku W. Chojnacki i J. Kandziora, Warszawa 2005; J. Jarowiecki, *Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej ukazującej się w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, [w:] *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1980; J. Jarowiecki, *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1980; J. Cichoński, *Stronnictwo Demokratyczne wobec granic Polski w latach 1939–1944 (w świetle prasy)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1978, z. 4 (19); *Dokumenty programowe Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” z 1942 r.*, oprac. S. Dzieciołowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 1(60); K. Przybysz, *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa 2000; K. Przybysz, *Partie polityczne Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 2006; H. Wosiński, *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980; W. Żebrowski, *Z dziejów Stronnictwa Demokratycznego w Polsce*, Bydgoszcz 1999; E. Fogelzang-Adler, *Ustrój powojennej Polski w publikacjach konspiracyjnych nurtu demokratycznego (1939–1944). Edycja źródeł*, Tarnów 2014.

Niniejszy artykuł stanowi próbę przedstawienia, przynajmniej w zarysie, tematyki dotyczącej konspiracyjnej działalności programowej Stronnictwa Demokratycznego w latach drugiej wojny światowej, w okupowanym kraju.

Posługując się metodą analizy i krytyki źródeł badaniami objęto treść zachowanych w zbiorach publicznych deklaracji ideowych, programów, broszur, wydawanych w latach 1940 (25 września 1940 r. ukazała się *Deklaracja ideowa SD „Prostokąt”*) – 1944 (opublikowano *Zagadnienia graniczne SPD*).

uznać ją za znaczącą, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę niewielką liczebność oraz krótki okres przedwojennego funkcjonowania tej partii politycznej, pierwszy kongres odbył się dopiero w kwietniu 1939 roku². Także na tle innych ugrupowań politycznych okupacyjny dorobek wydawniczy Stronnictwa Demokratycznego zarówno okręgu stołecznego, jak i ośrodka krakowskiego, przedstawiał się zadowalająco³. Objął on wydawane w kolejnych latach dokumenty programowe – deklaracje ideowe, tezy, założenia programowe, druki zwarte – w postaci mniej lub bardziej obszernych broszur⁴. Część dokumentów miała charakter syntetyczny, prezentowała treść zaledwie na dwóch stronach – *Deklaracja ideowa* Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt”, *Reakcja i demokracja*, *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*, *Tezy ideowe SPD*, inne liczyły kilka stron (od trzech/czterech do ośmiu) – *Demokratyzacja kultury*, *Program Ruchu Młodej Demokracji*, *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, *Na chwilę przełomu*, *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, *Siła i słabość demokracji*, niektóre obejmowały kilkanaście stron (czternaście/piętnaście) – *Granica z Niemcami*, *Zagadnienia graniczne*⁵.

W dwóch głównych ośrodkach działalności podziemnej Stronnictwa Demokratycznego – Warszawie i Krakowie – ukazywało się kilkadziesiąt czasopism. W Warszawie wydawane były: „Myśl Społeczno-Polityczna” („Myśl i Życie Społeczno-Polityczne”, „Myśl Społeczna i Polityczna”), kontynuowana przez „Nowe Drogi”,

² Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” opracowało i opublikowało: *Deklarację ideową* – 25 września 1940 r., *Reakcję i demokrację* – 25 września 1940 r., *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej* – lipiec 1942 r., *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa* – październik 1942 r., *Demokratyzację kultury* – 5 grudnia 1942 r., *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* – kwiecień 1943 r., *Granice z Niemcami* – wrzesień 1943 r., *Na chwilę przełomu* – listopad 1943 r., Stronnictwo Polskiej Demokracji: *Tezy ideowe SPD* – 4 lipca 1943 r., wydane w sierpniu tego roku, *Siłę i słabość demokracji* – grudzień 1943 r., *Zagadnienia graniczne* – 1944 r., *Ruch Młodej Demokracji* – *Program Ruchu Młodej Demokracji* – 12 stycznia 1944 r.

³ W Warszawie wydano niemal wszystkie – poza opublikowanym w Krakowie *Projektem deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* – deklaracje ideowe i inne druki programowe. Kraków przewyższał zaś okręg stołeczny pod względem tytułów prasowych demokratów.

⁴ W kolejności chronologicznej wymieniając, były to: *Deklaracja ideowa* Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt”, „Myśl Społeczno-Polityczna” z września 1940, nr 1, s. 3–4; *Reakcja i demokracja*, „Myśl Społeczno-Polityczna” z września 1940, nr 1, s. 1–2; *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*, „Nowe Drogi” z 1 sierpnia 1942, nr 10, dodatek; *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, „Nowe Drogi” z 10 października 1942, nr 13(29), dodatek; *Demokratyzacja kultury*, „Nowe Drogi” z 5 grudnia 1942, nr 16(31), dodatek; *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, Kraków 1943; *Granica z Niemcami*, Warszawa 1943; *Na chwilę przełomu*, „Nowe Drogi” z 25 listopada 1943, nr 29(44), s. 1–6; *Tezy ideowe SPD*, „Głos Demokracji” z sierpnia 1943, nr 35, s. 4–6; *Siła i słabość demokracji*, Warszawa – Kraków – Lwów 1943; *Program Ruchu Młodej Demokracji*, „Młoda Demokracja” ze stycznia 1944, nr 3, s. 1–4; *Zagadnienia graniczne*, Warszawa 1944.

⁵ Analizą kilku z nich zajął się Stanisław Dzieciłołowski: *Dokumenty programowe Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” z 1942 r.*, oprac. S. Dzieciłołowski, dz. cyt.; *Demokratyzacja kultury. Dokument programowy podziemnego Stronnictwa Demokratycznego z końca 1942 r.*, oprac. S. Dzieciłołowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 4 (63). Zob. także: *Tezy ideowe Stronnictwa Polskiej Demokracji*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1986, z. 1(48); *Z konspiracyjnej myśli politycznej SD*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1990, z. 4(67).

„Głos Demokracji”, „Młoda Demokracja” – prasowy organ Ruchu Młodej Demokracji. W Krakowie: „Dziennik Polski” (także pod tytułami: „Goniec Polski”, „Słowo Polskie”, „Gazeta Polska”, „Polska i Świat”), „Głos Polski”, „Kurier Polski”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny”, „TAP” („Tygodniowa Agencja Prasowa”), „Tygodnik Polski”, „Komunikat Informacyjny SPD «Trapez»”, „Kurier Powszechny”, „Watra” (Szare Szeregi, SPD), „G.G. Nachrichten”, „Germania”⁶. W niektórych pojawiały się także artykuły programowe⁷.

Rozważania programowe Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt”, Stronnictwa Polskiej Demokracji, Ruchu Młodej Demokracji zostały opublikowane na łamach własnej prasy – *Deklaracja ideowa Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt”* („Myśl Społeczno-Polityczna”), *Reakcja i demokracja* („Myśl Społeczno-Polityczna”), *Tezy ideowe SPD* („Głos Demokracji” – „Tygodnik Polski”), *Na chwilę przelotom* („Nowe Drogi”), *Program Ruchu Młodej Demokracji* („Młoda Demokracja”), w dodatkach do niej – *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej* („Nowe Drogi”), *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa* („Nowe Drogi”), *Demokratyzacja kultury* („Nowe Drogi”), jako dokumenty samoistne – *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego, Granica z Niemcami, Siła i słabość demokracji* (Wydawnictwo SPD), *Zagadnienia graniczne*. Niemal wszystkie wymienione dokumenty wydano w Warszawie, w przypadku *Siły i słabości demokracji* podano: Warszawa-Kraków-Lwów. Jeden z nich – *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* – ukazał się w Krakowie. Drukowano je w różnym formacie, głównie poprzez zastosowanie techniki powielania: 17x11,5 cm – *Granica z Niemcami*, 19x16 cm – *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, 21x15 cm – *Siła i słabość demokracji, Zagadnienia graniczne*, 29x21 cm – *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego*⁸. Trzy dokumenty opracowane przez demokratów zostały zaprezentowane jako tekst ciągły (bez podziału wewnętrznego, zastosowano jedynie akapity) – *Reakcja i demokracja, Siła i słabość demokracji*,

⁶ *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej...*, poz. 448, s. 126; poz. 507, s. 138; poz. 210, s. 73; poz. 417, s. 118–119; poz. 172, s. 62–63; poz. 248, s. 83; poz. 797, s. 206; poz. 205, s. 72; poz. 623, s. 162; poz. 226, s. 77; poz. 396, s. 114; poz. 318, s. 97; poz. 319, s. 97; poz. 889, s. 225–226; poz. 395, s. 114; poz. 931, s. 237; poz. 8, s. 286; poz. 9, s. 286; W. Mroczkowski, H. Nowosad-Łąptiew, *Polska prasa konspiracyjna...*, poz. 388, s. 80–81; poz. 382, s. 79; poz. 452, s. 92; poz. 185, s. 40; poz. 359, s. 74; poz. 153, s. 33; poz. 701, s. 144; poz. 551, s. 112; poz. 281, s. 59; poz. 282, s. 59; poz. 785, s. 162; poz. 337, s. 70; poz. 822, s. 170; J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna...*, poz. 328, s. 98; poz. 368, s. 108; poz. 163, s. 54; poz. 306, s. 92; poz. 129, s. 45; poz. 187, s. 61; poz. 157, s. 53; poz. 431, s. 125; poz. 175, s. 57; poz. 283, s. 86; poz. 228, s. 72; poz. 586, s. 167; poz. 284, s. 86; poz. 616, s. 175; poz. 161, s. 54; J. Jarowiecki, E. Wójcik, *Polska prasa konspiracyjna...*, poz. 197, s. 63–64; poz. 220, s. 68; poz. 88, s. 38; poz. 185, s. 60–61; poz. 72, s. 33–34; poz. 109, s. 42–43; poz. 339, s. 95; poz. 84, s. 37; poz. 260, s. 77; poz. 96, s. 39; poz. 172, s. 58; poz. 133, s. 48; poz. 134, s. 48; poz. 376, s. 103–104; poz. 149, s. 52; poz. 173, s. 58; poz. 395, s. 108–109; poz. 85, s. 37; poz. 86, s. 37.

⁷ Np.: *Blaski i cienie unii polsko-czeskiej*, „Tygodnik Polski” z 10 kwietnia 1943 (Rok II), nr 3 (15), s. 2–3; *Demokracja, federalizm, sprawiedliwość społeczna – naczelnymi hasłami polskiego świata pracy*, „Dziennik Polski” z 23 czerwca 1942 (Rok III), nr 379, s. 1; *Istotny sens konfederacji*, „Nowe Drogi” z 15 lutego 1943 (Rok IV), nr 18 (33), s. 2–3; *Czy zrezygnować z Wrocławia i Szczecina?*, „Kurier Powszechny” z 13 stycznia 1945 (Rok II), nr 55, s. 4.

⁸ Format podany z autopsji (ogłędu publikacji). Por. W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych...*, poz. 199, s. 77; poz. 1027, s. 268; poz. 778, s. 208; poz. 1005, s. 263; poz. 818, s. 218; tenże, *Bibliografia zwartych i ulotnych...*, poz. 281, s. 87; poz. 1655, s. 326; poz. 1654, s. 326; poz. 1237, s. 250; poz. 1621, s. 320; poz. 1308, s. 264.

*Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*⁹. W pozostałych wyodrębniono poszczególne części, oznaczone cyframi rzymskimi lub arabskimi, nie zawsze nadając uwagom wprowadzającym – jeśli takie poprzedzały tekst – nazwę wskazującą ich charakter: *Deklaracja ideowa* Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” – [Wstęp], dziesięć ponumerowanych punktów: 1–10; *Demokratyzacja kultury* – Uwagi wstępne, Tezy ogólne I.–VI., Uzasadnienie – Ad. I. – Ad. VI; *Granica z Niemcami* – I.–II.; *Na chwilę przełomu* – I., II., III. – 1–15, IV. – 1–10, [Podsumowanie]; *Program Ruchu Młodej Demokracji* – [Wstęp], 1–10; *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* – I. Wstęp, 1–8, II. Podstawy ideologiczne, 1–4, III. Polityka międzynarodowa i zagraniczna, IV. Ustrój państwa, V. Ustrój społeczny, VI. Ustrój gospodarczy, VII. Kultura i oświata, VIII. Religie i państwo, IX. Mniejszości narodowe, X. Po odzyskaniu niepodległości winno nastąpić, XI. Zakończenie; *Tezy ideowe SPD* – [Wstęp], I., 1–3, II. 4, a–j, III., a–h, IV., a–d, V., VI.; *Zagadnienia graniczne* – 1–2; *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa* – I., 1, 2, 3, a–c, 4, 5–9, II. W zakresie ogólnopolitycznym, W zakresie przebudowy ustroju społecznego¹⁰.

Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” przed wyodrębnieniem się z niego Stronnictwa Polskiej Demokracji opracowało i opublikowało sześć dokumentów programowych: *Deklaracja ideowa* Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” (25 września 1940), *Reakcja i demokracja* (25 września 1940), *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej* (lipiec 1942), *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa* (październik 1942), *Demokratyzacja kultury* (5 grudnia 1942), *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* (kwiecień 1943), później kolejne dwa: *Granica z Niemcami* (wrzesień 1943), *Na chwilę przełomu* (listopad 1943)¹¹. Stronnictwo Polskiej Demokracji już na zjeździe, na którym formalnie się ukonstytuowało, zaprezentowało *Tezy ideowe SPD* (4 lipca 1943), a następnie – *Siłę i słabość demokracji* (grudzień 1943), *Zagadnienia graniczne* (1944)¹². Ruch Młodej Demokracji wydał *Program Ruchu Młodej Demokracji* (12 stycznia 1944)¹³.

Zamieszczona na łamach „Myśli Społeczno-Politycznej” z września 1940 roku *Deklaracja ideowa* Stronnictwa Demokratycznego oraz *Reakcja i demokracja*, będąca niejako wprowadzeniem do niej, nie były jeszcze rozbudowanymi programami politycznymi. Wypowiedź zatytułowaną *Reakcja i demokracja* otwierało stwierdzenie odnoszące się do „zagadnienia wagi decydującej”, za które uznano charakter polityczny walki prowadzonej przez społeczeństwo polskie o wyzwolenie kraju. Dowodząco, że – w myśl założeń wyrażonych w manifestie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego – odrodzona Polska musi być państwem demokratycznym. Wyraźnie

⁹ Zob. E. Fogelzang-Adler, *Ustrój powojennej Polski w publikacjach...*, s. 43–47; 148–156; 69–71.

¹⁰ Ibidem, s. 40–43; 80–88; 124–134; 134–143; 200–204; 111–120; 121–124; 204–218; 72–80.

¹¹ Niemal nie zachowały się informacje na temat składów zespołów opracowujących dokumenty programowe. *Deklarację ideową* Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” przygotowali: Stanisław Więckowski, Jerzy Makowiecki, Mieczysław Bilek, Erazm Kulesza, Antoni Wieczorkiewicz, Halina Nieniewska, Regina Fleszarowa, Zygmunt Kapitaniak.

¹² Utworzenie Stronnictwa Polskiej Demokracji poprzedzała aktywność grupy działającej wewnątrz „Prostokąta” – Polskiej Organizacji Demokratycznej.

¹³ Ruch Młodej Demokracji powstał w 1943 r., jako autonomiczny Wydział Młodzieżowy SPD.

stwierdzono: „Tak, jak [...] demokraci polscy w roku 1836 potępiali Polskę szlachecką, tak my [...] tymi samymi słowami potępiamy Polskę przywileju, zarówno tę, którą wymarzyła endecja, jak tę, którą wprowadziła sanacja. Bo tak, jak tamci w przywilejach szlachty, tak my, w przywilejach, błędach i zbrodniach kolejnych rządów w Polsce widzimy istotne przyczyny upadku Ojczyzny, przyczyny utraty jej niepodległości”¹⁴. W *Deklaracji ideowej* apelowano o organizowanie się obywateli w walce czynnej i biernej o wolną i ludową Polskę, utrzymującą ściśle związki „z innymi narodami pod hasłem «wolni z wolnymi, równi z równymi»”¹⁵. W dziesięciu punktach zaprezentowano zasady organizacji powojennego państwa, optując za: rządem republikańskim kontrolowanym przez przedstawicielstwo społeczne, rozbudową samorządności, przestrzeganiem praw człowieka i obywatela, przeprowadzeniem reformy rolnej, uznaniem własności prywatnej za „rodzaj depozytu społecznego”, przebudową ustroju społeczno-gospodarczego, bezpłatnością oświaty na wszystkich szczeblach nauczania, równymi prawami dla narodowości żyjących na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Trzy dokumenty programowe „Prostokąta” pojawiły się w 1942 roku: w lipcu – *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*, w październiku – *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, w grudniu – *Demokratyzacja kultury*. W pierwszym i drugim z nich starano się nakreślić wizję przemian ustrojowych powojennego kraju w poszczególnych sferach życia publicznego oraz nowego ładu w powiązaniach z „sąsiednimi obszarami narodowymi”. Domagano się, by w rzeczywistości powojennej należne miejsce przyznać ogólnoludzkim ideałom etycznym, na których powinny opierać się przyszłe systemy polityczne. Za priorytetowy należało traktować postęp w demokratyzacji ustroju, gospodarki i kultury. Opowiadano się za przyznaniem szerokich kompetencji społecznościom zespolonym w samorządzie lokalnym, organizacjach zawodowych, gospodarczych, kulturalnych, oparciem gospodarki narodowej na zasadach planowania, uspołecznieniem niektórych gałęzi przemysłu, zastrzegając „Uspołecznienie nie powinno zmierzać do upaństwowienia czy etatyzacji, zbiurokratyzowania [...]”¹⁶.

Koncepcje zaprezentowane w *Zarysie programu organizacji nowoczesnego państwa*, w porównaniu z *Założeniami wyjściowymi dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*, zostały zdecydowanie bardziej rozbudowane. W pierwszym akapicie odnotowano: „Odbudowa Rzeczypospolitej Polskiej będzie przeprowadzona wysiłkiem mas pracujących, zapewniając im decydujący wpływ i kontrolę w wykonywaniu wszelkich funkcji publicznych”¹⁷. Udział w tym pierwszoplanowym dziele miał zapewnić zapoczątkowanie procesów wyzwolenia społecznego grup niesprawiedliwie traktowanych w okresie przedwojennym. Wymieniono zadania pierwszego rządu wyzwolonej Rzeczypospolitej Polskiej, utworzonego na drodze porozumienia „sił polskiej demokracji dla ujęcia całej władzy w kraju”¹⁸. Za szczególnie ważne uznano: kierowanie akcją zbrojną mającą na celu wyzwolenie ziem polskich,

¹⁴ *Reakcja i demokracja...*, s. 1.

¹⁵ *Deklaracja ideowa...*, s. 3.

¹⁶ *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej...*, s. 2.

¹⁷ *Zarys programu organizacji...*, s. 3. Dodano: „W ten sposób odbudowie tej od początku towarzyszyć będzie wyzwolenie warstw społecznych dotychczas upośledzonych i przekształcenie dotychczasowych stosunków gospodarczych, społecznych i politycznych”.

¹⁸ *Ibidem*.

zwołanie Konstytuanty, wydanie dekretów wprowadzających reformy społeczne, polityczne i gospodarcze. W szczególności chodziło o: unieważnienie wszelkich aktów wydanych przez okupantów, przeprowadzenie reformy rolnej, uspołecznienie niektórych przedsiębiorstw, nadzór publiczny nad użytkowaniem nieruchomości przemysłowych, dużych kapitałów pieniężnych, nieruchomości mieszkalnych w miastach, reformę systemu obciążeń publicznych, równouprawnienie obywateli, doraźna odpowiedzialność karną osób współdziałających z okupantem, usunięcie poza granice kraju volksdeutschów, reorganizację sądownictwa i administracji. W zakresie ogólnopolitycznym przewidywano demokratyzację ustroju, usamorzadowanie, rozbudowę ruchu zawodowego i różnych form spółdzielczości, upowszechnienie oświaty, nauki, kultury, sztuki. Zapewniano: „Odrodzona Rzplita otrzyma swój naturalny dostęp do morza (dolny bieg i ujście Wisły z Pomorzem) jako warunek normalnego rozwoju gospodarczego. Poza tym otrzyma swoje terytoria wydarte ongiś, a zamieszkałe w większości przez ludność polską”¹⁹. Zaś w zakresie przebudowy ustroju społecznego za szczególnie niezbędne uznano: uspołecznienie (głównie przez spółdzielczenie) określonych działów życia społecznego, społeczną kontrolę w dziedzinie gospodarki nieuspołecznionej, uznanie pracy za podstawę uczestnictwa w podziale dochodu narodowego, poddanie kontroli społecznej przedsiębiorstw prywatnych, upaństwowienie tych „dziedzin życia gospodarczego, które mają związek z obronnością lub mają charakter kluczowy dla całości gospodarki społecznej (przemysły surowcowe, przemysł wojenny, komunikacja)”²⁰. Zapowiedziano opracowanie dodatkowych programów szczegółowych, które zawierałyby dookreślone szczegółowe rozwiązania w kwestiach naczelnych organów władzy państwowej, polityki pieniężnej i kredytowej, organizacji pracy, inwestycji publicznych, postępu technicznego, wychowania publicznego, oświaty, nauki, kultury, sztuki.

Problematyce jednowątkowej poświęcono tekst zatytułowany *Demokratyzacja kultury*. W poprzedzających sformułowania zasadnicze uwagach wstępnych wyjaśniono, że pojęcie „demokratyzacji kultury” bywa używane w różnych znaczeniach. Podano, iż w prezentowanej deklaracji terminem „kultura” objęto oświatę, naukę, sztukę i ich upowszechnianie, wyłączając z niego „religię, moralność, kulturę społeczno-państwową, kulturę gospodarczą”²¹. Sformułowano sześć tez ogólnych, wraz z uzasadnieniem. Wskazano w nich zasady, na podstawach których miało funkcjonować życie kulturalne przyszłej Polski: wolny udział obywateli w tworzeniu i korzystaniu z dóbr kultury, rozbudowa instytucji zajmujących się twórczością kulturalną, upowszechnianie różnych przejawów twórczości, swoboda w rozwoju kulturalnym dla każdej grupy społecznej, wsparcie merytoryczne i finansowe samorządnych i autonomicznych organizacji twórców i odbiorców. Zastrzegano: „Jeśli potrzeby kultury nie znajdują pełnego zaspokojenia materialnego w budżecie państwowym i samorządowym oraz w dochodzie społecznym lub oparcia o trwałe podstawy w majątku narodowym postulat demokratyzacji kultury pozostaną pustym hasłem”²².

¹⁹ Ibidem, s. 6.

²⁰ Ibidem, s. 7.

²¹ *Demokratyzacja kultury...*, s. 1. Odnotowano także: „Ograniczenie to przyjmujemy, gdyż celem rozważań niniejszych nie jest naukowe sformułowanie poglądu demokratycznego na cele i istotę kultury, lecz ustalenie podstaw, na których oprzeć się mają zasady organizacji życia kulturalnego w tych dwóch dziedzinach [...]”.

²² Ibidem, s. 4.

Rok 1943 przyniósł trzy zwarte publikacje programowe: *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* (kwiecień 1943), *Granica z Niemcami* (wrzesień 1943), *Na chwilę przełomu* (listopad 1943). Analogicznie do tekstów programowych z 1942 roku, także i w tym przypadku, dwie miały charakter przekrojowy – *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, *Na chwilę przełomu*, jedna dotyczyła wybranego wątku prowadzonego dyskursu – *Granica z Niemcami*.

Przygotowany przez krakowski okręg Stronnictwa Demokratycznego *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* w zamyśle opracowujących go działaczy miał służyć przede wszystkim jako dokument wewnętrzny. Nie zamierzano go publikować, lecz wykorzystywać jako materiał pomocniczy w dyskusjach oraz próbach porozumienia z innymi ugrupowaniami politycznymi. W jedenastu rozdziałach (pierwszy – Wstęp, jedenasty – Zakończenie) podjęto próbę w miarę całościowego spojrzenia na sprawy ustrojowe Polski powojennej. Za punkt wyjścia przemian przyjęto zapisy *Karty Atlantyckiej* i pojęcia „narodów zjednoczonych”²³. Przyznano, że podstawowymi wyznacznikami nowego systemu politycznego będą: idee wolności, równości, praw człowieka i obywatela, osiągnięcia społeczne i polityczne nowożytnej demokracji. Pozwalałyby one na urzeczywistnienie modelu tzw. demokracji integralnej, stanowiącej połączenie demokracji politycznej, społeczno-gospodarczej, kulturalnej. Tylko taki system zapewnić mógł realizację ideałów ogólnoludzkich skojarzonych z zaspokajaniem potrzeb społeczeństwa zorganizowanego w państwo oraz zharmonizowania swobód indywidualnych jednostek z dobrem powszechnym. W ustroju republikańskim, z szerokimi podstawami demokratycznymi, z równymi prawami i obowiązkami obywateli, władza miała należeć do ludu, wybierającego swoje przedstawicielstwo, posiadające legitymację do kontrolowania rządu. Przewidywano zreformowanie administracji państwowej i samorządowej, systemu obciążeń publicznych i podatków. Wiele kompetencji przyznanych we wcześniejszym okresie państwu otrzymałyby samorząd terytorialny, gospodarczy i zawodowy. Reformy ekonomiczne opierałyby się na: przejściu na własność państwa dziedzin związanych z obronnością lub kluczowych dla całej gospodarki (tak jak w *Zarysie programu organizacji nowoczesnego państwa*), uspołecznieniu pewnych dziedzin gospodarki – kierowanej w sposób planowy, pozostawieniu własności prywatnej „tam, gdzie nie sprzeciwia się poczuciu sprawiedliwości społecznej” (rzemiosło, rękodzielnicтво), przeprowadzeniu reformy rolnej z uwłaszczeniem chłopów. Rzeczpospolita Polska – zapewniano – obejmie „we władanie tereny należące do Polski przed wojną oraz tereny zabrane [...] w ciągu wieków ekspansji imperialistycznej germanizmu [...]”²⁴. Zakładano poręczenie pełni praw i swobód mniejszościom narodowym, z jednoczesnym wymogiem równych obowiązków. Wyłączano z tego ludność niemiecką oraz tę, która zadeklarowała w czasie okupacji swoje niemieckie pochodzenie, zamierzając ją przesiedlić do Niemiec. Zauważono ogromne braki istniejące w dziedzinie oświaty i kultury już w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, pogłębiane kilkuletnią polityką eksterminacyjną okupantów. Dlatego nieodzownym elementem ich naprawy miało stać się obowiązkowe nauczanie na szczeblu powszechnym, bezpłatne także

²³ *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego...*, s. 1. Rozpocynało go zdanie: „Wojna światowa wchodzi w okres rozstrzygający, a w związku z tym precyzują się również koncepcje przemian ustrojowych i politycznej organizacji świata”.

²⁴ *Ibidem*, s. 5. Oznajmiono: „Życie wewnętrzne państwa zostanie zabezpieczone przed jakimikolwiek próbami rozpalania szowinizmu i walk narodowościowych”.

na kolejnych etapach nauki. Przewidywano rozbudowę szkolnictwa zawodowego, uniwersytetów ludowych, bibliotek, teatrów, towarzystw oświatowych, naukowych, kulturalnych, sportowych itp. Szczególną opiekę otrzymać miała sztuka i obrzędy ludowe. Zaznaczono, że wiara jest sprawą sumienia jednostek, mających możliwość wyznawania i praktykowania religii. Przy omawianiu założeń polityki międzynarodowej zaakcentowano: „Bieg wypadków doby współczesnej daje Polsce możliwość podjęcia koncepcji sfederowania Europy Środkowej dla zmontowania potęgi, która by mogła się skutecznie oprzeć wojującemu od wieków imperializmowi niemieckiemu i rosyjskiemu”²⁵.

Już po ogłoszeniu *Tez ideowych SPD*, w listopadzie 1943 Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” opublikowało nowy program pn. *Na chwilę przełomu*²⁶. Okazało się, że pomimo zapowiedzi zaprezentowania w najbliższym czasie *Tez ideowych ruchu demokratycznego*, dokument listopadowy „Prostokąta” był aktualny do zakończenia wojny. Nie przygotowano bowiem w późniejszym okresie następnej tego rodzaju enuncjacji. Uznano, że „najogólniejsze zasady programu” należało podać jak najszybciej, w sytuacji zbliżania się do zakończenia wojny oraz wydania niespełniającej społecznych oczekiwań deklaracji Krajowej Reprezentacji Politycznej z 15 sierpnia 1943 roku. Najważniejszym celem wojennym było – co podkreślano we wszystkich dokumentach programowych – odzyskanie niepodległości. Dowodząco jednocześnie, że podstawą walki o wolność powinno być określenie jej aspektów politycznych oraz sformułowanie programu odbudowy powojennej Polski, odrodzonej w „rozsądniejszych, bezpieczniejszych granicach i w nowych formach ustrojowych”²⁷. Nowa granica pomiędzy Polską a Niemcami uwzględniałaby: przyłączenie do Polski całości Prus Wschodnich, uzyskanie dostępu do morza poprzez dorzecze Wisły, odzyskanie etnicznie polskich ziem, poddanych wcześniej przymusowej germanizacji, głównie całości Górnego Śląska. Stosunki ze Związkiem Radzieckim miały się opierać na ustaleniach traktatu ryskiego: „Motywem do dyskusji o podziale narodowościowo-mieszanych ziem Rzeczypospolitej mogłaby być perspektywa faktycznej niepodległości i niezależności Ukrainy i Białorusi w ich granicach etnograficznych, ale nie dalsze przesuwanie się ku zachodowi Rosji [...]”²⁸. W przebudowanym ustrojowo kraju – szczególnej wagi nabierałyby procesy uspołecznienia, usamorządowienia, decentralizacji: dla wszystkich obywateli pełnia praw politycznych i obywatelskich, zabezpieczenie wolności osobistych, minimum egzystencji materialnej, powszechna i bezpłatna oświata, opieka społeczna, równowaga pomiędzy władzą ustawodawczą i wykonawczą, rozbudowa systemu samorządów, praca podstawowym tytułem uczestnictwa w dochodzie społecznym, planowy rozwój gospodarki przechodzącej od „systemu prywatnokapitalistycznego do społecznych form”, właściwy podział ziemi, upełnomocnienie, upowszechnienie kultury – wytwarzania i konsumowania dóbr. Dążenie do sfederalizowania państw Europy Środkowej, współpracującej z innymi związkami regionalnymi, opierałoby się na równości partnerów oraz podobieństwie systemów politycznych i społeczno-gospodarczych.

²⁵ Ibidem, s. 2.

²⁶ We wrześniu 1943 r. wydało broszurę pt. *Granica z Niemcami*.

²⁷ *Na chwilę przełomu...*, s. 1–2. Podano także: „Cała tradycja historyczna polska i zrozumienie obecnych wydarzeń narzucają konieczność najściślejszego powiązania walki o wolność z celami ustrojowo-społecznymi”.

²⁸ Ibidem, s. 4–5.

Dwa miesiące przed opublikowaniem wielowątkowego dokumentu programowego, Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” ogłosiło swoje przemyślenia, zatytułowane *Granica z Niemcami*. W pierwszej części czternastostronicowego tekstu podawano ogólne uzasadnienia korekty granicy, w drugiej – uszczegółowiono proponowane rozwiązania, dołączając mapę. Broszurę rozpoczynała teza obrazująca to, że Polacy we wrześniu 1939 roku podjęli działania w obronie integralności terytorialnej kraju i prowadzili je nadal „z rozszerzonym programem, którego punkty w zakresie sprawy granic brzmią jasno: nowa, lepsza granica od Niemiec; nienaruszalność granic pozostałych”²⁹. Nie aprobowano „licytacji haseł granicznych” i wysuwania żądań maksymalnych – z Łużycami włącznie. Nie miano wątpliwości co do tego, że przedwojenna granica zachodnia była zła i „ani jeden jej rąbek nie może powrócić do życia”³⁰. Polska racja stanu wymagała objęcia w posiadanie ziem zamieszkałych przez Polaków oraz uwzględnienia wymogów gospodarczych i obronnych. Świadomie pominięto historyczne prawa – jak napisano – „do całości ziem piastowskich”, które „stanowią cenny argument, gdy występują w łączności z pełnym uzasadnieniem aktualnym, zbyteczne są w osamotnieniu, bo nieskuteczne”³¹. Postulowano: powrót w całości Górnego Śląska, pogranicza wielkopolskiego i pomorskiego, Mazur, południowej Warmii, dodając: „Gdańsk zniemczony i forteca pruska nie mogą pozostać poza Polską. Dopiero ich likwidacja da nam dostęp do morza [...], pozwalając rozwinąć rozsądną strategicznie obronę kraju”³². Uznano, że program maksymalistyczny obejmujący Odrę i Nysę Łużycką, nie przyniósłby pożytku ze względu na trudności w zagospodarowaniu terenu potencjałem ludzkim i utrudnienia w odbudowie, biorąc pod uwagę znajdujące się tam kilkumilionowe skupisko Niemców. Perspektywy „nadmiernej zaborczości” przyniosłoby „ciężary”, pod którymi Polacy „mogliby się ugiąć”.

Stronnictwo Polskiej Demokracji przygotowało trzy druki konspiracyjne, deklarację ideowo-programową: *Tezy ideowe SPD* (4 lipca 1943), broszury – *Siła i słabość demokracji* (grudzień 1943), *Zagadnienia graniczne* (1944). *Tezy ideowe SPD* były krótkim, dwustronicowym dokumentem syntetyzującym stanowisko członków nowo powstałego SPD wobec aspektów ustroju powojennego kraju, w ośmiostronicowej *Sile i słabości demokracji* zajęto się genezą, dziejami i znaczeniem tytułowego terminu, na piętnastostronicowe *Zagadnienia graniczne* – podobnie jak na *Granice z Niemcami* – złożyły się dwie części: *Geopolityka a granice Polski; Polskie roszczenia terytorialne w stosunku do Niemiec i ich uzasadnienie etyczne*.

We wstępie (niewyodrębnionym formalnie) do *Tez ideowych SPD* zauważono: „W miarę jak wyraźniejszą się staje z dniem każdym niechybna klęska państw osi i zarysowuje się koniec wojny – nabierają coraz większej aktualności zagadnienia powojennego urządzenia świata”³³. Plany przebudowy ustroju przygotowało także

²⁹ *Granica z Niemcami...*, s. 3. Uzupełniono poprzedni osąd: „Za mało, jak się wydaje, opinia polska zwraca uwagi na ścisły związek wewnętrzny między tymi punktami, narzucający łączne ich traktowanie”.

³⁰ Ibidem, s. 4. Wyjaśniano: „Chcemy ustalić, co leży w granicy najprostszej sprawiedliwości i dzisiejszych już naszych możliwości, o co chcemy ubiegać się [...]”.

³¹ Ibidem. Liczono na uwzględnienie „na konferencji pokojowej, a nawet wcześniej, bezspornego” – jak napisano – „naszego tu programu”.

³² Ibidem, s. 5.

³³ *Tezy ideowe SPD...*, s. 4. W następnym zdaniu oznajmiono: „We wszystkich wielkich ogniskach myśli demokratycznej opracowywane są plany przebudowy ustroju społecznego

SPD, prezentując je w pięciu punktach (szósty informował: „Powyższe tezy przyjęto na Zjeździe, w Warszawie, dnia 4 VII 1943”)³⁴. Odrodzona RP biorąca udział w przebudowie ładu światowego, opartego o nowe podstawy – dające szansę na sprawiedliwość oraz pokojową koegzystencję narodów – musiała zmienić swój ustrój polityczny i społeczno-ekonomiczny. Wszystkie mniejszości narodowe miały mieć zapewnioną pełnię obywatelskich praw i swobodny rozwój kulturalny (równe prawa oraz obowiązki). Demokratyczne państwo opierałoby się na zasadzie suwerenności narodu, który powierzałby władzę ustawodawczą dwuizbowemu parlamentowi, wykonawczą – prezydentowi i rządowi, sędziowską – niezawisłym sądom. Z życia gospodarczego została wyłączona „zasada zysku materialnego” jako „dźwignia i główna pobudka wszelkiej działalności jednostki”³⁵. W systemie gospodarki planowej praca stała się prawem i jednym z naczelných obowiązków obywateli, pozwalającym im na udział w życiu publicznym. Upaństwowienie wiązano z sektorami kluczowymi dla gospodarki ogólnej oraz z obronnością, ale rygorystycznie opowiedziano się za uspołecznieniem środków produkcji i kapitału finansowego, przekazaniem na własność społeczeństwa (bez odszkodowania) większych zakładów przemysłowych, domów mieszkalnych (budowanych na wynajem itp.), wyłączeniem (bez odszkodowania) wielkiej własności rolnej, uspołecznieniem handlu hurtowego i bankowości. Wysunięto radykalne postulaty dotyczące demokratyzacji szkolnictwa oraz kultury: bezpłatność i powszechność oświaty, swobodny udział społeczeństwa w życiu kulturalnym, mecenat państwa nad nauką, literaturą i sztuką.

W grudniu 1943 roku ukazała się broszura pn. *Siła i słabość demokracji*, w której jako adres wydawniczy podano: Warszawa – Kraków – Lwów. Analizując różne znaczenia terminu demokracja, wskazano jego etymologię: „demokracja (ludowładztwo) oznacza ustrój państwowy, w którym w przeciwstawieniu do ustroju monarchicznego, oligarchicznego, względnie takiej czy innej formy absolutnych rządów jednostek czy klik, władza państwowa spoczywa w rękach nie jednostki czy grupy lub klasy, a całego ludu”³⁶. Pod pojęciem ludu rozumiano zbiorowość, czyli społeczeństwo zorganizowane w państwo. Polemizowano z definicjami stworzonymi przez ideologów demokracji mieszczańskiej, którzy utożsamiali ją wyłącznie z formą ustroju politycznego, pomijając sferę społeczno-gospodarczą. Ukształtowaniu nowej demokratycznej teorii politycznej sprzyjał rozwój procesów gospodarczych. Utrwaliło się przekonanie, iż społeczeństwo – jako źródło władzy – upoważnia jednostki bądź organy do sprawowania rządów w jego imieniu, a więc muszą one być kontrolowane przez suwerena i w żadnym razie nie mogą mieć nieograniczonych kompetencji. Dynamiczny rozwój ruchu demokratycznego został zahamowany w początkach wieku XX, ostry kryzys nastąpił w okresie międzywojennym. Pytano o istotne przyczyny takiego stanu, stwierdzając: „Przyczyna tego impasu demokracji w okresie pomiędzy obu wojnami światowymi związana jest przede wszystkim z rozwojem stosunków gospodarczo-społecznych. [...] demokracja polityczna przestała być atrakcyjna dla mieszczaństwa. Wycisnęło ono z demokracji politycznej dla siebie wszystkie możliwe korzyści, dalszy jej rozwój zagrażał poważnie jej stanowi

i stworzenia politycznej organizacji międzynarodowej na zasadach równości, wolności i braterstwa ludów”.

³⁴ Ibidem, s. 6.

³⁵ Ibidem, s. 5.

³⁶ *Siła i słabość demokracji...*, s. 1.

posiadania – osiągniętej przewadze gospodarczej i związanej z tym przewadze politycznej”³⁷. Dowodząco, że demokracja polityczna straciła wówczas wartość dla klas posiadających, nie stając się jeszcze wystarczająco atrakcyjną dla robotników, chłopów i innych pracujących grup. Poza tym na „słabość” demokracji, ale jedynie „chwilową”, wpłynął rozwój nacjonalizmu, totalitaryzmu – jak się okazało „siły wyłącznie zniszczenia, rozkładu”. Wierząc w renesans demokracji, który miał nastąpić po zakończeniu wojny, podkreślano: „Siłą demokracji, zapewniającą jej bezwzględne zwycięstwo jest to, że stanowi ona jedyną formę życia zbiorowego, jedyną możliwą drogę realizowania się zawsze dynamicznych idei wyzwolenia człowieka z oków niesprawiedliwości, krzywdy i gwałtu człowieka nad człowiekiem, wynikłych z egoizmu, przemocy i wyzysku”³⁸.

Zagadnienia graniczne – ostatnią broszurę konspiracyjną – Stronnictwo Polskiej Demokracji opublikowało w 1944 roku. Otwierało ją wyraziste stwierdzenie, odnoszące się do wydarzeń rozgrywających się na arenie międzynarodowej, powodowanych głównie zwycięstwami frontowymi Związku Radzieckiego. Oznajmiono: „Wojna się zbliża ku rozwiązaniu. Nie dziś to jutro zwycięscy alianci zasiądą kolegiálně przy zielonym stoliku i zechcą kawałkować i szatkować Europę i świat. Nie byłoby więc, jak sądzimy, tak bardzo nie na czasie zastanowić się nad metodami i sposobami różniczkowania i scalania świata, zwłaszcza, że sami niezależnie nawet od własnej woli możemy paść ofiarą tych zbawczych zabiegów”³⁹. Uznano, że nawet w przypadku integrowania się krajów europejskich sprawy powojennych granic powinny znaleźć właściwe rozwiązanie. W przyszłości o granicach państw miały rozstrzygać względy etnograficzne, strategiczne, ekonomiczne, kulturalno-społeczne. W ostrym tonie wypowiedziano się na temat rzekomej samodzielności i „suwerennego» istnienia małych, kilkumilionowych państewek, okazało się w każdym razie co najmniej fikcją, jeśli nie humorystką dziejową. Państwa tego typu jak Dania, Litwa, Łotwa, Estonia ulegały najazdowi bez jednego wystrzału, bez najmniejszej próby oporu”⁴⁰. Prognozowano, że charakterystyczne dla powojennych lat będzie łączenie, na drodze dobrowolnych porozumień, mniejszych państw w większe całości. Dość enigmatycznie i kontrowersyjnie brzmiały zawarte w teksie osady typu: „Nie naród bynajmniej jest scalającą zasadą istnienia. [...]. Najwłaściwszym rozwiązaniem wszystkich piętrzących się przed poszczególnymi konkretnymi państwami trudności, byłoby potraktowanie globu całego jako jednego i powiązanego terytorium państwowego. [...] ziemia jest ważniejsza od ludzi”⁴¹. Zabezpieczona granicami od wschodu Polska swoją uwagę powinna zwrócić na zachód, „stając na straży rewindykowanych i zabranych Niemcom pomorskich, wschodnio-pruskich i śląskich

³⁷ Ibidem, s. 4. Dopowiadano, że nie dopuszczano wówczas do udziału klas pracujących – robotników, chłopów.

³⁸ Ibidem, s. 8.

³⁹ *Zagadnienia graniczne...*, s. 1. Uznano: „Można być, oczywiście, maksymalistą politycznym i twierdzić, że po wojnie nastąpi scalenie Europy i kwestia granic w ogóle przestanie istnieć. Nie negując bynajmniej wcale tej możliwości, chcemy jednak tę sprawę potraktować realniej [...]”.

⁴⁰ Ibidem, s. 3. Zastanawiano się, czy istnieje możliwość i jaki jest sens funkcjonowania takich państw.

⁴¹ Ibidem, s. 8, 10. Zanim do tego dojdzie poszczególne państwa powinny mieć zapewnione odpowiednie warunki bytu.

terenów [...]”⁴². Polskie roszczenia terytorialne wobec Niemiec były wyrazem praw narodu polskiego do uzyskania pośredniej rekompensaty za prowadzoną przez okupantów politykę eksterminacji oraz miały zabezpieczyć kraj przed ewentualnym przyszłym ekspansjonizmem. Ten prewencyjno-obronny charakter postulatów terytorialnych szczególnie dobrze uwidaczniał się w przypadku Prus Wschodnich – „bastionu wojującego pangermanizmu” czy Pogranicza Pomorskiego – „cmentarzyska bratnich Słowian pomorskich, twierdzy niemczyzny”⁴³. Część ziem śląskich zachowała swój „przeważnie polski charakter”, w odniesieniu do pozostałych zdecydowało ich znaczenie gospodarcze. Konkludując, zauważono, że w stosunku do rozmiaru zbrodni i występków popełnionych wobec społeczeństwa polskiego, wysuwane żądania były „wyrazem daleko posuniętego umiaru”⁴⁴.

Ruch Młodej Demokracji, który był uznawany za Wydział Młodzieżowy Stronnictwa Polskiej Demokracji, w latach drugiej wojny światowej wydał jeden dokument programowy – *Program Ruchu Młodej Demokracji*. Czerostronicowy tekst w dziesięciu punktach charakteryzował zasady ustrojowe powojennej Polski. Zostały one sformułowane bardzo podobnie do tez przedstawionych przez SPD w lipcu 1943 roku. W uwagach poprzedzających zasadniczą część programu odnotowano: „Walczyć o Polskę – to znaczy walczyć o demokrację. Utrwalić zdobytą Polskę – to przeprowadzić konsekwentnie i do końca dzieło przebudowy społecznej, to stworzyć państwo ludu pracującego. Nowa demokracja, jeśli ma zwyciężyć, jeśli nie ma być tylko parawanem, za którym faszyzm przygotowuje jeszcze jeden spis, nie może powtarzać starych błędów [...]”⁴⁵. Domagano się likwidacji wyzysku mas pracujących, uznania pracy za jedyne źródło dobrobytu, likwidacji przywilejów klasowych, wyłaniania przedstawicielstwa narodowego na podstawie demokratycznych wyborów, wprowadzenia gospodarki planowej, uspołecznienia wielkiego przemysłu i aparatu bankowo-kredytowego, wyłączenia majątków obszarniczych, upelnorolnienia gospodarstw chłopskich, rozwoju spółdzielczości, bezpłatności kształcenia na różnych poziomach nauki, powszechnego dostępu do ochrony zdrowia, swobodnego udziału w tworzeniu i korzystaniu z instytucji kultury. Uprzywilejowanie obywateli nie mogło wynikać z narodowości bądź wyznania. Oznajmiono także: „Naród Polski dobrze poznawszy skutki wojen imperialistycznych dołoży wszelkich wysiłków, aby zapewnić zgodną współpracę wszystkich narodów świata w dziele trwałego pokoju”⁴⁶.

Myśl programowa Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt”, Stronnictwa Polskiej Demokracji oraz Ruchu Młodej Demokracji była również rozwijana w wydawanej przez te ugrupowania podziemnej prasie, zwłaszcza teoretyczno-programowej i informacyjno-programowej: „Myśl Społeczno-Polityczna”, „Nowe Drogi”, „Głos Demokracji”, „Młoda Demokracja”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny”, „Kurier Powszechny”, „Tygodnik Polski”. Niekiedy wypełniała łamy czasopism o innym charakterze, które były nastawione przede wszystkim na podawanie informacji czy społeczno-kulturalnych, np. „Dziennik Polski”, „Kurier

⁴² Ibidem, s. 10. Porozumienie z ZSRR miało być nieodzowne.

⁴³ Ibidem, s. 14. Napisano: „W nieco odmienny sposób musimy podejść do zagadnienia Śląska”.

⁴⁴ Ibidem, s. 15.

⁴⁵ *Program Ruchu Młodej Demokracji...*, s. 2.

⁴⁶ Ibidem, s. 4.

Polski”, „Watra”. W dłuższych lub krótszych tekstach zastanawiano się nad przyszłością powojennej Polski – granicami, ustrojem, miejscem odrodzonego kraju w Europie etc.⁴⁷. Nie zostały one dotychczas wystarczająco szeroko potraktowane w literaturze przedmiotu. Badania nad nimi powinny być kontynuowane, a ich efekty prezentowane nie tylko w artykułach naukowych, ale także w opracowaniach zwartych.

Bibliografia

- Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, oprac. L. Dobroszycki przy współpracy W. Kiedrzyńskiej, pod kierownictwem naukowym S. Płoskiego, Warszawa 1962.
- Chojnacki W., *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1970.
- Chojnacki W., *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, przygotowali do druku W. Chojnacki i J. Kandziora, Warszawa 2005.
- Cichocki J., *Stronnictwo Demokratyczne wobec granic Polski w latach 1939–1944 (w świetle prasy)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1978, z. 4(19).
- Cieślakiewicz J., Falkowska H., Paczkowski A., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984.
- Demokratyzacja kultury. Dokument programowy podziemnego Stronnictwa Demokratycznego z końca 1942 r.*, oprac. S. Dzieciołowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 4(63).
- Dokumenty programowe Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” z 1942 r.*, oprac. S. Dzieciołowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 1(60).
- Fogelzang-Adler E., *Idea samoorganizowania się społeczeństwa w myśli programowej konspiracyjnych ugrupowań liberalno-demokratycznych w latach 1939–1945*, [w:] *Co znaczył i znaczy samorząd*, pod red. A. Jaeschke i M. Mikołajczyk, Kraków 2000.
- Fogelzang-Adler E., *Ustrój powojennej Polski w publikacjach konspiracyjnych nurtu demokratycznego (1939–1944)*. Edycja źródeł, Tarnów 2014.
- Jarowiecki J., *Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej ukazującej się w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, [w:] *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1980.
- Jarowiecki J., *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1980.
- Jarowiecki J., Wójcik E., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*. Katalog, Kraków 1993.
- Lewandowska S., *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Mroczkowski W., Nowosad-Łaptiew H., *Polska prasa konspiracyjna 1939–1945. Prasa Powstania Warszawskiego 1944*. Katalog, Warszawa 1979.
- Przybysz K., *Partie polityczne Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 2006.
- Przybysz K., *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa 2000.

⁴⁷ Zagadnienia te nie zostały poruszone w prezentowanym artykule, ze względu na ograniczenia formalne. Stały się one podstawą rozważań innego tekstu oraz przygotowywanego druku zwartego.

Tezy ideowe Stronnictwa Polskiej Demokracji, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1986, z. 1(48).

Wosiński H., *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980.

Z konspiracyjnej myśli politycznej SD, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1990, z. 4(67).

Żebrowski W., *Z dziejów Stronnictwa Demokratycznego w Polsce*, Bydgoszcz 1999.

Programme activity of the Democratic Party between years 1940 and 1944: ideological declarations, programmes, conspiratorial brochures

Abstract

Ideological declarations, programmes and conspiratorial brochures published during WWII by both currents of the Democratic Party (“Stronnictwo Demokratyczne”), i.e. the “Rectangle” Democratic Party (“Prostokąt” Stronnictwo Demokratyczne), the Polish Democracy Party (“Stronnictwo Polskiej Demokracji”) and the Young Democracy Movement (“Ruch Młodej Demokracji”), i.e. the Youth Division of the Polish Democracy Party in two major publishing centres (Warsaw and Cracow), have not been the object of numerous academic publications up till now. Furthermore, most researchers were interested in them on the margin of more extensive studies and these issues were not the main object of their interest. The author of this article makes an attempt at focusing on the content of twelve conspiratorial prints of the democrats: eight written by the activists of the “Rectangle” Democratic Party, three by the activists of the Polish Democracy Party, and one by the members of the Young Democracy Movement. By applying the method of analysis and criticism of sources, the study encompasses ideological declarations, programmes and conspiratorial brochures which were published by the Democratic Party between 1940 and 1944, and are kept in public archives. The documents include: *Ideological Declaration* of the “Rectangle” Democratic Party, *Reaction and Democracy*, *Initial Premises for the Programme of General Post-War Political Reconstruction*, *Programme Outline for Organising a Modern State*, *Democratisation of Culture*, *Draft of Ideological Declaration of the Democratic Party*, *Border with Germany*, *At the Moment of Breakthrough*, *Ideological Theses of the Polish Democracy Party*, *Programme of the Young Democracy Movement*, *Border Issues*.

Key words: Democratic Party, conspiratorial programme activity, years 1940–1945

Ewa Fogelzang-Adler
Pedagogical University of Cracow
Institute of Political Studies